

Interferenties

Europese architectuurculturen in beweging

In de titel van zijn boek waarin Timothy Garton Ash zijn ‘persoonlijke geschiedenis van Europa’ noteert, wordt een beeld opgeroepen dat zowel aspiratie als realiteit weerspiegelt: Europa is een plaats en een territorium dat veel (maar niet alle) bewoners associëren met een vaag gevoel van ‘thuis’.¹ De aanwezigheid van dezelfde winkelketens of discounter–supermarkten, de eenheidsmunt of financiële instellingen overal op het continent wijzen op een verregaande integratie en concentratie van economische structuren. Niet alleen het gevoel van vertrouwdheid, maar ook de economische integratie is het resultaat van een naoorlogs politiek construct. Sinds 1945 is Europa, na de ervaringen met de catastrofale gebeurtenissen uit de eerste helft van de eeuw, voor generaties politici en intellectuelen een politiek project geweest. Het was de *Zivilisationsbruch*, de breuk van de beschaving (of de ineenstorting ervan), van de Tweede Wereldoorlog en de Shoa, die de impuls gaf voor een nieuwe vredesorde en een nieuwe structuur van supranationale organisaties – met als doel een definitief einde te maken aan alle oorlogen op het continent. Het was echter pas in 1989 dat de grenzen van dit project werden verlegd naar het oosten om een groot deel van Oost–Europa in zijn gelederen op te nemen.

In *The Unity of Europe* uit 1943 schreef Hilda Monte (een pseudoniem van de Duits–Joodse schrijfster en verzetsstrijdster Hilde Meisel): ‘Hoe groter de verwoesting door de oorlog, des te dringender zal het worden dat een nieuw naoorlogs Europa opgebouwd dient te worden op basis van een gemeenschappelijk plan, niet gehinderd door nationale of klassenverschillen. (...) Als de gevestigde nationale en klassenbelangen erin slagen de oude tegenstellingen te herstellen, zijn de kansen om vrede en welvaart in Europa tot stand te brengen gering.’² Zeventig jaar later, en vooral na het Verdrag van Maastricht, heeft de wettelijke vrijheid van mobiliteit van personen, goederen en diensten de omstandigheden van het dagelijks leven en het landschap van Europa bijna onherkenbaar veranderd. Dit geldt zeker binnen de Europese Unie, maar heeft ook gevolgen voor degenen die erbuiten vallen. Een tijdelijk verblijf in verschillende landen voor onderwijs of werk is sindsdien voor veel Europeanen zo goed als de norm geworden. Het overheersende verhaal dat met deze verandering gepaard gaat, is er een van nieuwe kansen en interculturele verrijking. Vaak zijn deze migraties echter ook het resultaat van processen die door het economische beleid van de EU

¹ Timothy Garton Ash, *Homelands: A Personal History of Europe* (Londen: Vintage, 2023).

² Hilda Monte, *The Unity of Europe* (Londen: Victor Gollancz (Left Book Club), 1943), 134.

Interferences

Moving across European Architecture Cultures

‘Homelands’, the title of Timothy Garton Ash’s ‘personal history of Europe’, evokes a sentiment reflecting both aspiration and reality: Europe is a place and a territory, which many (but not all) of its inhabitants associate with a vague sense of feeling ‘at home’.¹ Much of what is visible – the presence of the same retail chains or discounter super markets, the currency or the presence of financial institutions across the continent – points to a significant degree of integration, and the concentration of economic structures. Both the sense of familiarity and the economic integration have been constructed by post-war politics. Since 1945, reflecting the experiences of the catastrophic events of the first half of the century, Europe has been a political project for generations of politicians and intellectuals. It was the *Zivilisationsbruch*, the rupture of civilisation (or its breakdown), of the Second World War and the Shoa that provided the impulse for a new peace order and a new structure of supranational organisations – to end all wars on the continent. It was, however, only in 1989 that the boundaries for this project were pushed eastward, to include much of Eastern Europe.

In *The Unity of Europe*, published 1943, Hilda Monte (a pseudonym of the German Jewish author and resistance fighter Hilde Meisel) wrote: ‘The greater the destruction brought by the war, the more it becomes essential that the new Europe after the war should be built on the basis of a common plan, unhampered by national or class distinctions. . . . if vested national and class interests will be allowed old divisions, then the chances of establishing peace and prosperity in Europe are slender indeed.’² Seventy years on, and particularly after the Maastricht Treaty, the statutory freedom of mobility – of people, of goods and of services – has changed the conditions of everyday life and the landscape of Europe. This certainly applies within the European Union, but also affects those excluded by it, almost beyond recognition. Since then, residing, temporarily, in different countries for education or work has become all but the norm for many Europeans. The predominant narrative associated with this change is one of new opportunities and cross-cultural enrichment. Frequently, however, these migrations are also the result of processes spurred by the economic policies of the EU. Almost three decades of neoliberalism or ordo-liberalism – both orthodoxies undermining existing tissues of collective

¹ Timothy Garton Ash, *Homelands: A Personal History of Europe* (London: Vintage, 2023).

² Hilda Monte, *The Unity of Europe* (London: Victor Gollancz (Left Book Club), 1943), 134.

worden gestimuleerd. Bijna drie decennia van neoliberalisme of ordoliberalisme – een economisch-politieke orthodoxie die bestaande weefsels van collectief eigendom en belang ondermijnen – hebben zeker bijgedragen tot massale migratiebewegingen. Van werknemers in de kenniseconomie tot de aspergeteelt, de spreekwoordelijke Poolse loodgieters via de Portugese bouwvakkers tot de verpleegkundigen en verzorgers die de gezondheidsstelsels in Duitsland, Frankrijk, België of Nederland overeind moeten houden.

De belofte om deel te nemen aan de welvaart en de sociale zekerheid, die de burgers van de oorspronkelijke kern van de Unie als hun geboorterecht beschouwen, werd na 1989 uitgebreid met nieuwe leden. De werkelijkheid is echter meestal anders dan verwacht. Al in 1943 had Hilda Monte gesignaleerd dat het succes van het eenheidsproject afhing van de economische ontwikkeling van wat zij omschreef als *Outer Europe*. Politieke integratie heeft hegemonieën en spanningen tussen het centrum en de periferie geconsolideerd en versterkt: aanvankelijk tussen een industrialiserend zuiden en het rijke noorden, later tussen deïndustrialiserende regio's en regio's met een ontwikkelde dienstesector, en tussen de voormalige Oostbloklanden en die in het westen. De periferie is niet noodzakelijkerwijs geografisch gedefinieerd: de gedeïndustrialiseerde regio's in Noord-Frankrijk of Wallonië voelen zich ondanks hun ligging vaak marginaal. Zoals Étienne Balibar heeft opgemerkt, hebben het economisch beleid en de beginselen van de eenheidsmunt 'niet geleid tot convergentie van de nationale economieën, maar eerder tot een steeds verder uiteenlopende ontwikkeling ervan'.⁴ Niet iedereen verhuist tussen verschillende Europese landen zuiver om zijn culturele horizon te verbreden – om nog maar te zwijgen van de honderdduizenden vluchtelingen uit andere delen van de wereld.

De mogelijkheden van mobiliteit hebben in de architectuur hun eigen gevolgen gesorteerd: van studenten die ingaan op het aanbod van het Erasmusprogramma tot jonge architecten die een professionele *Grand Tour* maken van bureau naar bureau, van stad naar stad, van land naar land. De architect of de reizende student zoekt een bestemming uit en die keuze wordt bepaald door het vooruitzicht op uitwisselingen en ontmoetingen. Het narratief van zelfontplooiing gaat hier vaak samen met levens veranderende ontmoetingen en creatieve ruil. Deze keuzes kunnen worden ingegeven door externe factoren zoals economische kansen of strategische carrièrekeuzes. In dit nummer van *OASE* ligt de nadruk echter op de culturele drijfveren van deze mobiliteit. Studenten en jonge architecten kiezen ervoor om deel uit te maken van een bepaalde architectuurcultuur. De aantrekkingskracht van een opleiding aan een vooraanstaande Italiaanse universiteit heeft bijvoorbeeld weinig te maken met de economische mogelijkheden voor architecten in Italië. Het is eerder het gevolg van de veronderstelling dat men op zo'n school goede docenten en een architectuurcultuur met een rijke geschiedenis en een stevige disciplinaire traditie aantreft. Wanneer de keuze op deze manier wordt gemaakt, is die vrij eenduidig: het gaat om de waardering

3 Ibid., 138.

4 Étienne Balibar, *Europa: Krise und Ende?* (Münster: Westfälisches Dampfboot, 2016), 20, oorspronkelijk uitgegeven door Lormont: Le Bord de l'Eau, 2016.

ownership and social balances within a national territory – have certainly contributed to the mass movements of migrants. These include workers in the knowledge economy or the health sector, the proverbial Polish plumbers via the Portuguese construction workers to the nurses and carers who help to keep the health systems in Germany, France, Belgium or the Netherlands afloat.

Even though a promise of participating in the wealth and social security, which the citizens of the original core of the Union perceive as their birth right, was extended to new members after 1989, the realities are, mostly, different. Already in 1943 Hilda Monte had made the point that the success of the project unity rested upon the economic development of what she defined as 'Outer Europe'.³ The political integration has consolidated and reinforced hegemonies and tensions between the centre and the fringes: initially between an industrialising South and the wealthy North, later between de-industrialising regions and those with developed services industries, and between the former Eastern Bloc countries and those in the West. The peripheries are not necessarily geographically defined: the de-industrialised regions of Northern France or Wallonia might perceive themselves as marginal, despite their location. As Étienne Balibar has noted, economic policies and the operating principles of the single currency 'have not led to a convergence of national economies, but rather to their increasingly divergent development'.⁴ Hence, not everyone moving between European countries does so in order to widen cultural horizons – not to mention the hundreds of thousands of refugees from other parts of the world.

In the field of architecture, the opportunities of mobility have had their own effects: from students taking up the offer of the Erasmus programme to young practitioners embarking on a professional *Grand Tour* from office to office, from city to city, from country to country. The architect or student on the move chooses their destination. This choice is informed by the prospect of the exchanges that they seek and are open for. Here the narrative of self-empowerment through possible opportunities is often matched by the life-changing experiences of encounters and creative exchange. These choices may be driven by external factors such as economic opportunities or strategic career moves. This issue of *OASE*, however, focusses on the cultural forces that drive this mobility. Students and young practitioners choose to become part of a particular architecture culture. For instance, the attraction of studying at a prominent Italian university has little to do with the economic opportunities for architects in Italy. Rather, it may reflect an assumption that in such a school one might find great educators and an architecture culture with a rich history. To the student on the move, this destination holds the promise of a foundation in a country with a solid disciplinary tradition. The choice, when framed in this manner, is quite straightforward and is driven by the person's appreciation of the way architecture is taught, practised and discussed in

3 Ibid., 138.

4 Étienne Balibar, *Europa: Krise und Ende?* (Münster: Westfälisches Dampfboot, 2016), 20, originally published by Lormont: Le bord de l'eau, 2016.

voor de manier waarop architectuur in het land van aankomst wordt onderwezen, beoefend en behandeld. Studeren en werken in Nederland houdt zo zijn eigen beloften in: op een plaats zijn waar een grotendeels positief verhaal over de ‘maakbaarheid’ van de wereld prevaleert. Op precies dezelfde manier worden Groot-Brittannië, Frankrijk of Griekenland als bestemmingen gekozen vanwege de kenmerken die hen van anderen onderscheiden. Of deze beloften nu worden ingelost of niet, zij vormen de drijvende kracht achter de mobiliteit van alle architecten die dit in de eerste plaats als een culturele en niet als een economische zaak beschouwen. Deze drang om deel uit te maken van een architectuurcultuur, eraan bij te dragen en ervan te leren, is helemaal niet nieuw.

De Nederlandse architectuurcultuur werd al in de jaren 1980 en 1990 sterk geïnspireerd door de posities die Europese protagonisten innamen – van Aldo Rossi tot Hans Kollhoff, van Neave Brown tot Alvaro Siza. In Berlijn opende de betrokkenheid van Zuid-Europese architecten bij de Internationale Bauausstellung (IBA) de deur voor de overdracht van theoretische posities en de uitwerking daarvan in de toen nog verdeelde stad. Het project van Alvaro Siza voor een straathoek in de wijk Kreuzberg is exemplarisch voor het vermogen tot interculturele uitwisseling. Er was waarschijnlijk een architect nodig die onderlegd was in het vertoog over de Europese stad om de beeldtaal van het Duitse expressionisme te activeren. Siza vond een taal voor een gebouw dat resoneert met zijn context en de gecompliceerde geschiedenis van Berlijn (en dat bovendien behoorlijk fatsoenlijke sociale huisvesting biedt). Ook de projecten van Siza in de Haagse Schilderswijk geven blijk van een vermogen om culturele patronen en architectonische vormen op te sporen en te verwerken in ontwerpen, die zowel specifieke architectonische tradities als de behoeften van een cultureel diverse samenleving weergeven. De samenwerkingsverbanden van bureaus (uit onder andere Londen, Brussel, Antwerpen, Zürich en Milaan) in het Antwerpse Havengebied of in de Brusselse Kanaalzone weerspiegelen en voeden een architectuurcultuur die Noordwest- en Zuid-Europa omspant. Omgekeerd is de betrokkenheid van het Brusselse bureau 51N4E bij de vernieuwing van de Albanese hoofdstad Tirana een voorbeeld van een culturele dialoog tussen West-Europa en de Balkan, waaruit de bereidheid van architecten blijkt om zich met de geschiedenis van het aangetroffen stadsweefsel bezig te houden. Deze voorbeelden tonen aan dat gevoeligheid voor culturele verschillen niet wordt belemmerd door de uitgesproken artistieke positie van de ontwerpers. Integendeel, een dergelijke positie is een essentiële voorwaarde voor een werkelijke betrokkenheid bij een verscheidenheid aan culturen.

De ruimtelijke identiteit van Europa is het resultaat van de langdurige uitwisseling en migratie van culturele modellen, waaronder architectonische typen en talen, die zich vermengen met traditionele eigenschappen. De vraag naar de samenhang van een Europese identiteit is relevant. Symbolen van culturele verwantschappen en van politieke hegemonieën opereren naast elkaar, of negeren elkaar.⁵ Tegen

⁵ Alexander Demandt, *Metaphern für Geschichte: Sprachbilder und Gleichnisse im historisch-politischen Denken* (München: Beck, 1978), 293.

the context of arrival. Studying and working in the Netherlands holds its own promises: to be in a place where a largely positivist narrative of the ‘make-ability’ of the world prevails. Similarly, the United Kingdom, France or Greece as destinations are defined by their respective distinctive characteristics. Whether fulfilled or not, these promises drive the mobility of all architects who consider this to be primarily a cultural, and not an economic affair. This urge to become part of an architecture culture, to contribute to it and to learn from it is not at all a new one.

Already in the 1980s and 1990s, Dutch architecture culture received significant impulses from the positions of European protagonists, from Aldo Rossi to Hans Kollhoff, from Neave Brown to Alvaro Siza. In Berlin the involvement of Southern European architects in the International Building Exhibition (IBA) opened the door for the transfer of theoretical positions and their effectuation in the, then still divided, city. Alvaro Siza’s project for a street corner in Kreuzberg is exemplary for the capacity of cross-cultural exchange: it probably needed an architect literate in the discourse on the European city to both activate the imagery of German expressionism and find a language for a building that resonates with its context and the complicated history of Berlin (as well as providing fairly decent social housing). Similarly, Siza’s Schilderswijk projects in The Hague display an ability to detect cultural patterns and architectural forms, and to process them in designs capturing both specific architectural traditions and the necessities of a culturally diverse society. The partnerships of practices (from London, Brussels, Antwerp, Zurich and Milan, among others) at work in the Antwerp docklands or on the Brussels Canal zone both mirror and feed an architecture culture spanning North-Western and Southern Europe. Reversely, the involvement of the Brussels office 51N4E in the replanning of the Albanian capital Tirana is an example of a cultural dialogue between Western Europe and the Balkans, demonstrating a willingness on the part of the architects to engage with the history of the specific urban fabric. These examples demonstrate that being sensitive to cultural difference is not obstructed by the distinct artistic position of the designers – instead, such a position is an essential condition for genuinely engaging with a variety of cultural contexts.

The spatial identity of Europe is the outcome of the long-time exchange and migration of cultural models, including architectural types and languages, merging with vernacular characteristics. A relevant question may concern the coherence of a European identity. Symbols of cultural affiliations and of political hegemonies operate alongside each other, question each other, or ignore each other.⁵ In 1935, against the backdrop of totalitarian regimes that dominated European politics and led to the civilisational catastrophe that post-war European politicians wished to end perpetually, German philosopher Ernst Bloch wrote: ‘Not all people exist in the same Now. They do so only externally, through the fact that they can be seen today. But they are thereby not yet living at the same

⁵ Alexander Demandt, *Metaphern für Geschichte: Sprachbilder und Gleichnisse im historisch-politischen Denken* (Munich: Beck, 1978), 293.

de achtergrond van totalitaire regimes die de Europese politiek domineerden en die leidden tot de beschavingscatastrofe waaraan de naoorlogse Europese politici eeuwig een einde wilden maken, schreef de Duitse filosoof Ernst Bloch in 1935: ‘Niet alle mensen bestaan in hetzelfde *Nu*. Dat doen ze alleen uiterlijk, door het feit dat ze vandaag kunnen worden gezien. Maar ze leven daardoor nog niet in hetzelfde moment met de anderen.’⁶ De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat wij nog steeds leven in een Europa dat doordrongen is van realiteiten die zeer verschillende collectieve mentaliteiten en fundamenteel verschillende condities vertegenwoordigen. Onze tijd wordt sterk beïnvloed door de overgeerfde realiteit van de *longue durée* van de geschiedenis, maar ook door uitingen van interculturele interferenties. Het is in het door en door geknede, gehumaniseerde Europese landschap, waar het eigentijdse wordt gesitueerd in een verscheidenheid van geërfde, ingebeelde en samengestelde concepten van orde, maatschappelijke organisaties en constructies van individualiteit. In zijn roman *Time Shelter* uit 2022 onderzoekt de Bulgaarse schrijver Georgi Gosponidov deze toestand in de vorm van een literair experiment, waarbij hij zich een Europa voorstelt waar de bevolking ervoor zou kiezen te leven in het decennium van de twintigste eeuw dat haar voorkeur geniet.⁷ De uitkomst van de referenda die precies bepalen voor welke periode wordt gekozen varieert sterk, van de jaren 1980 in een groot deel van West-Europa tot het moment van de postcommunistische transformatie in een groot deel van het oosten. Maar er zijn ook nostalgische herbelevingen van eerdere momenten van nationale glorie. Het eindresultaat is een onthutsende mengeling van geheugenverlies en geheugenconstructie – en waarschijnlijk een adequate reflectie op de lappendeken van culturele disposities binnen het verenigde Europa. Dit dystopisch gedachte-experiment reflecteert bestaande fenomenen. De vermenging van Europese nationalisme met xenofobie is immers vaak gericht tegen vluchtelingen en migranten.⁸

Met deze *OASE* stellen we een onderzoek voor naar de poëtica van het ontwerpen en hoe die tot stand komt door interferenties tussen culturele proposities en concepten die Europa al eeuwenlang kenmerken en die de afgelopen decennia zijn geïntensiveerd.⁹ Ideeën die in de ene regio of nationale staat zijn ontwikkeld, zijn overgewaaid en hebben ergens anders vruchten afgeworpen. De Europese architectuurculturen zijn, elk voor zich en gezamenlijk, het product van oneindige interferenties, van verschillen en lagen van culturele modellen en hun fysieke verschijningsvormen. De notie van een unieke Europese

6 In het centrale deel van Bloch's boek vinden we het begrip 'niet-gelijktijdigheid' dat Bloch gebruikte om de geschiedenis van de verlangens van mensen aan het einde van de Weimar Republiek te duiden, waarbij hij zich tot Marx wende. Met dit concept bekritiseerde hij tevens de vooringenomen analytische somberheid van de heersende krachten binnen de organisaties van het communisme en de Komintern. *Erbschaft dieser Zeit* is waarschijnlijk een van de belangrijkste duidingen van hoe 'Schrecken-Deutschland', dat wil zeggen nazi-Duitsland tot stand kwam. Ernst Bloch, *Heritage of our Times* (Berkeley: University of California Press, 1990), oorspronkelijke uitgave: *Erbschaft dieser Zeit* (Zürich, 1935), 97.

7 Georgi Gosponidov, *Time Shelter* (Londen: Weidenfeld and Nicolson, 2022), oorspronkelijk geschreven in het Bulgaars in 2020, in 2021 verschenen vertalingen in het Frans, Pools, Deens en Duits.

8 Balibar, *Europa: Krise und Ende?* op. cit. (noot 4), 14.

9 Akos Moravánsky onderzocht deze fenomenen aan de hand van de competitieve en uitwisseling van ideeën tijdens de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie aan het einde van de negentiende en begin van de twintigste eeuw. Zie: Akos Moravánsky, *Competing Visions: Aesthetic Invention and Social Imagination in Central European Architecture, 1867-1918* (Londen/Cambridge, MA: MIT Press, 1998).

time with the others.’⁶ It would be fair to say that we still live in a Europe that is permeated by realities that represent very different collective states of mind, and fundamentally different circumstances. Our time is deeply influenced by the realities inherited from the *longue durée* of history, but also by manifestations of cross-cultural interferences. It is in the moulded, humanised European landscape that the contemporary is situated in a variety of inherited, imagined and constructed concepts of order, organisations of society and constructions of individuality. In his 2022 novel *Time Shelter*, the Bulgarian writer Georgi Gosponidov explores this condition in the literary experiment of imagining a Europe in which populations would choose to live in their preferred decade from the twentieth century.⁷ The outcome of the referenda determining exactly which period to decide upon varies widely, from the 1980s in much of Western Europe to the moment of the post-communist transformations in much of the East, as well as nostalgic re-enactments of earlier moments of national glory. The overall result is a disconcerting mixture of memory loss and memory construction – and probably an adequate reflection of the patchwork of cultural dispositions within the united Europe. This dystopian thought experiment reflects already existing phenomena. After all, the superimposition of internal European nationalisms with xenophobia is often directed against refugees and migrants.⁸

With this *OASE*, we propose an examination of the poetics of design and how they are brought about by interferences between cultural propositions and concepts that have characterised Europe for centuries and have intensified over the past decades.⁹ Ideas developed in one region or national state have migrated and produced fruits somewhere else. European architecture cultures are, each in itself and collectively, the product of infinite interferences, of overlaps and layers of cultural models and their material manifestations. The notion of a singular European culture evaporated in a field of over-layering stories and realities. However, as Bernard Colenbrander argues in his contribution to this issue, while the European Union provides the conditions for contemporary forms of exchange, this issue is by no means an attempt to discuss the functioning and architecture of the European Union. Instead, it discusses the interactions within the continent of Europe with its historical proximity to different cultures and the seemingly ambiguous borders between them. In doing so, *OASE 115* expands on the intercontinental interferences explored in *OASE 95 Crossing Boundaries: Transcultural Practices in Architecture and Urbanism*.

6 At the centre of the Bloch's book we find the concept of 'non-simultaneity', which he applied to the history of the yearnings of the people at the end of the Weimar Republic, taking up Marx, and with which he also criticised the biased analytical bleakness of the dominant forces within organised communism and the Comintern. *Erbschaft dieser Zeit* is probably one of the most important explanations of how the 'Schrecken-Deutschland', that is, Nazi-Germany, came about. Ernst Bloch, *Heritage of our Times* (Berkeley: University of California Press, 1990) originally published as: *Erbschaft dieser Zeit* (Zurich, 1935), 97.

7 Georgi Gosponidov, *Time Shelter* (Londen: Weidenfeld and Nicolson, 2022), originally written in Bulgarian 2020, translated into French, Polish, Danish and German in 2021.

8 Balibar, *Europa: Krise und Ende?* op. cit. (note 4), 14.

9 Akos Moravánsky examined these phenomena in the competition and exchange of ideas within the Austro-Hungarian monarchy towards the turn of the twentieth century. See: Akos Moravánsky, *Competing Visions: Aesthetic Invention and Social Imagination in Central European Architecture, 1867-1918* (Londen/Cambridge, MA: MIT Press, 1998).

cultuur verdampt in een veld van elkaar overlappende stromingen en realiteiten. Maar, zoals Bernard Colenbrander in zijn bijdrage aan dit nummer betoogt, biedt de Europese Unie de voorwaarden voor hedendaagse vormen van uitwisseling, maar is dit nummer geenszins een poging om de werking en architectuur van de Europese Unie te bespreken. In plaats daarvan worden de wisselwerkingen binnen het continent Europa besproken met zijn historische nabijheid van verschillende culturen en de schijnbaar dubbelzinnige grenzen daartussen. *OASE 115* borduurt daarmee voort op de intercontinentale interferenties die zijn onderzocht in *OASE 95 Grenzenloos: Transculturele praktijken in architectuur en stedenbouw* (2015). Begrippen als culturele overdracht, interactie, *histoires croisées*, besmetting, beïnvloeding en vooral transnationale uitwisseling zijn handig om dergelijke fenomenen te beschrijven en behandelen. De term interferenties in dit nummer biedt echter perspectief om de interactie tussen architectuurculturen en lokaal bepaalde praktijken te interpreteren en verwijst naar de notie van interculturele uitwisseling in de tentoonstelling 'Interférences/ Interferenzen Architecture: Germany and France 1800–2000', samengesteld door Jean-Louis Cohen en Hartmut Frank.¹⁰ Door processen van interferentie wordt er iets gesmeed, kan het gesprek over grenzen en vormen van grensoverschrijding gaan.

De bijdragen in dit nummer bespreken en preciseren verschillende modi en loci van interferenties in de architectuurproductie, en hoe theoretische posities of ontwerppraktijken in nieuwe contexten worden geïntroduceerd en aangepast door de migratie van architecten en de ideeën, methoden en (bouwkundige) kennis die zij meebrengen, maar ook door het ontwerp en de uitvoering van architectuurprojecten op verschillende plaatsen in Europa. Modi van interferenties kunnen hier worden opgevat als verwijzing naar de mechanismen van uitwisseling, zoals inspiratie, productieve frictie of het uitdagen van de status quo en onderhandeling. Door deze confrontatie worden typologische modellen, ruimtelijke verhoudingen en werkmethoden kritisch onder de loep genomen en verrijkt. Dit pakt, mogelijk, echter niet altijd gunstig uit voor beide partijen, omdat het ook kan leiden tot onevenwichtige arbeidsverhoudingen, uitbuiting van buitenlandse werknemers of het opleggen van hegemoniale culturele conventies. Loci van interferenties verwijzen naar de momenten en plaatsen waar uitwisseling in ontwerp- en bouwprocessen plaatsvindt: op bouwplaatsen, in een ontwerpproces, door het uitwisselen van referentiekaders binnen bureaus, of door het werken op verschillende plaatsen.

Het nummer opent met twee langere teksten die het thema, Interferenties, situeren. De eerste tekst problematiseert de ongrijpbare notie van Europa met betrekking tot architectuur, de andere belicht een belangrijke historische poging om die notie te definiëren. Het essay van Bernard Colenbrander presenteert een kritische lezing van een reeks teksten op het gebied van de architectuurtheorie

¹⁰ Bianca Rubino, 'Franco-German Interferences on Exhibition at MAMCS', *Euroculturer* (2013), euroculturer.eu/2013/04/17/interferences-on-stage-at-mamcs/ (bezocht op 10 april 2023).

Concepts such as cultural transfers, interactions, *histoires croisées*, contaminations, influences and most importantly, trans-national exchanges are useful to describe and examine such phenomena. However, the term interferences offers perspective to interpret the interaction between architecture cultures and specific locally determined practices and refers to the notion of cross-cultural exchange in the exhibition 'Interférences/Interferenzen Architecture: Germany and France 1800-2000', curated by Jean-Louis Cohen and Hartmut Frank.¹⁰ Through processes of interference something is forged, offering the opportunity for the questioning of frontiers and finding forms of their transgression.

The contributions of this issue discuss and detail different *modi* and *loci* of interferences in architectural production and how theoretical positions or design practices are introduced and adjusted in new contexts through the migration of architects, and the ideas, methods and (material) knowledge that they bring with them, but also through the design and execution of architectural projects in different places in Europe. *Modi* of interferences may here be taken as references to the mechanisms of exchange, such as inspiration, productive friction or challenging of the status quo and negotiation. Through this confrontation, typological models, spatial relationships and working methods are questioned and enriched. This might, however, not always be mutually beneficial as it can also lead to unbalanced labour relations, exploitation of workers from abroad or the imposition of hegemonial cultural conventions. *Loci* of interferences refer to the moments and places where exchange in design and construction processes occur: on building sites, in a design process or through the exchange of frame of references within offices, or by operating in different places.

The issue opens with two longer texts situating the theme of the issue: Interferences. One problematises the elusive notion of Europe in relation to architecture, the other details an important historical attempt at defining just that. Bernard Colenbrander's essay presents a critical reading of a series of texts from the realms of architecture theory and literature that have previously attempted to define the rather elusive terms of 'Europe' and 'Europeanness' in and of architecture. As such the text investigates the relevance and meaning of something being 'European' in the context of cultural politics. Lorenzo Ciccarelli's essay traces the development of Italian architect Vittorio Gregotti's proposal for a 'critical internationalism' in architecture, through a set of projects, publications and collaborations. Under the equalising and homogenising force of globalisation, Gregotti recognised and advocated the necessity for the conceptualisation of a European architecture culture. It is in the development of this notion and position that the role of interferences comes into play through contexts and collaborators. Then follows a series of reflections of varying form, source and scale, ranging from biographical to the testimonial, from the interview to the archive, from the square to the bench.

¹⁰ Bianca Rubino, 'Franco-German Interferences on Exhibition at MAMCS', *Euroculturer* (2013) euroculturer.eu/2013/04/17/interferences-on-stage-at-mamcs/ (accessed 10 April 2023).

en –literatuur die eerder hebben geprobeerd de nogal ongrijpbare termen ‘Europa’ en ‘Europeesheid’ in en van de architectuur te bepalen. Met de tekst wordt de relevantie en betekenis van iets als ‘Europees’ onderzocht in de context van een cultuurpolitiek. Het essay van Lorenzo Ciccarelli schetst de ontwikkeling van het standpunt van de Italiaanse architect Vittorio Gregotti over een kritisch internationalisme in de architectuur aan de hand van een reeks projecten, publicaties en samenwerkingsverbanden. Als reactie op de nivellerende en homogeniserende kracht van de globalisering onderkende en propageerde Gregotti de noodzaak van de idee van een Europese architectuurcultuur. Het is in de ontwikkeling van dit begrip en deze positie dat de rol van interferenties via verbanden en samenwerkingspartners een plaats krijgt. Daarna volgt een reeks beschouwingen van uiteenlopende vorm, oorsprong en schaal, variërend van het biografische tot het getuigenis, van het interview tot het archief, van het stedelijk plein tot de bank.

De tekst van Giorgio Azzariti traceert de werkwijze van de Zwitserse architect Peter Märkli en de manier waarop hij via zijn mentoren Rudolf Olgiati en Hans Josephsohn en door zijn didactische, creatieve en theoretische werk een referentiekader opbouwde, waarbij hij een heterogeen Europees cultureel erfgoed samenvoegde, herinterpreteerde en doorgaf. Tijdens dat proces maakte hij zich vertrouwd met trans-Europese culturele echo’s. Daarnaast bevat het nummer twee beschouwingen van jongere architecten die hun werkervaringen tussen Oost- en West-Europa onderzoeken.

Het getuigenis van Oana Simionescu vertelt over haar professionele reis van Timișoara naar Kopenhagen en terug. Zij beschrijft een hedendaagse versie van de *Grand Tour*, en hoe belangrijk die blijkt te zijn voor een persoonlijke, professionele en artistieke ontwikkeling. Tijdens deze mobiliteit wordt ze de curator van haar eigen vorming. Een ervaring die velen delen, langs de nu bekende lijnen van migratie – oost-west en noord-zuid. Maar in dit specifieke geval keert de auteur terug en positioneert zichzelf in haar oorspronkelijke omgeving met een versterkt bewustzijn van de rol die zij speelt in de totstandkoming van de plaatselijke ontwerpcultuur en architectuurscene.

De bijdrage van Adria Daraban, Andre Rethmeier en Christoph Schlaich biedt de lezer een verzameling tekst- en beeldfragmenten die de perspectieven en situaties illustreren waarmee de auteurs, drie in Keulen gevestigde architecten, te maken kregen tijdens het werken aan een woningbouwproject in Roemenië. In overeenstemming met het ontwerp en het proces ontstaat in de tekst een georkestreerde uitwisseling tussen theorie, praktijk en plaatsgebondenheid.

Ricardo Avella en Stefan Gzyl nemen de praktijken van vijf Venezolaans-Europese architecten als uitgangspunt, waarbij hun individuele reizen naar verschillende Europese steden worden gevolgd. Naast persoonlijke biografieën belicht deze tekst hoe een praktijk wordt gevormd door gewoonten en context – van zowel opleiding als werk – en hoe architecten merken dat ze hun praktijk opnieuw hebben uitgevonden of geïnterpreteerd, wanneer ze terugkijken op hun parcours.

Het artikel van Marson Korbi beschrijft het Skanderbegplein in Tirana als een historische en hedendaagse arena van interactie tussen esthetiek en politiek.

Giorgio Azzariti’s text traces the practice of Swiss architect Peter Märkli and how, through the mentorship of Rudolf Olgiati and Hans Josephsohn, and through his didactic, creative and theoretical work, he has built up a framework of references, assembling, reinterpreting and transmitting a heterogeneous European artistic heritage, familiarising himself with inter-European cultural echoes. There are also two reflections by younger practitioners on their experiences of working between Eastern and Western Europe.

Oana Simionescu’s testimony tells of her professional journey from Timișoara to Copenhagen and back. It speaks of the contemporary form of the *Grand Tour*, and how it becomes a tool for personal, professional and artistic development. In this freedom of movement, one becomes the curator of one’s own education. An experience shared by many along the now familiar lines of migration – East-West and North-South. But in this particular case, the author then returns and positions herself in her original context, with a heightened awareness of the role she plays in shaping the local architecture culture and scene.

Adria Daraban, Andre Rethmeier and Christoph Schlaich’s contribution presents the reader with an assembly of textual and visual fragments illustrating the perspectives and situations that the authors, three Cologne-based architects, have encountered in the process of working on a residential project in Romania. Congruent with the project and design process, the text forms an orchestrated exchange between theory, practice and situatedness.

The contribution by Ricardo Avella and Stefan Gzyl takes the practices of five Venezuelan-European Architects as the stage of interference, tracing their individual journeys to different European cities. Beyond personal biographies, this text highlights how one’s practice gets shaped by and depends on norms and context – of both education and work – and how when looking back at their process of migration the architect often finds that they have reinvented or reinterpreted their practice.

Marson Korbi’s article depicts Tirana’s Skanderbeg Square as a historical and contemporary arena of interplay between aesthetics and politics. It traces the particular role Western architecture firms play in this dynamic, and the way local politicians and developers instrumentalise projects as a means to solidify their position.

In the interview with Julian Harrap, a British architect specialised in restoration who has worked and is working on significant restoration projects on several sites in Europe, productive interferences between the different projects, contexts and epochs are discussed.

Hanna Lindenberg and Enikő Charlotte Zöllner’s contribution examines the notion of interference through the migration of two pieces of signature Parisian urban furniture. This contribution points to the dispersion and cultural export of objects, styles and typologies as carriers of the identities, relationalities and meanings attached to them. A type of interference that might elude or invigorate the communities of arrival.

The kaleidoscopic nature of the subjects of the articles in this section points to the concrete mechanics of the exchange among architecture cultures, and how it is intricately tied to the political and cultural realities of Europe.

Het beschrijft de bijzondere rol die westerse architectenbureaus in deze dynamiek spelen, en de manier waarop lokale politici en projectontwikkelaars bouwopgaven instrumentaliseren om hun positie te verstevigen.

In het interview met Julian Harrap, een Britse architect, gespecialiseerd in restauratie, die heeft gewerkt én werkt aan belangrijke restauratieprojecten op verschillende locaties in Europa, worden productieve interferenties tussen de verschillende projecten, contexten en tijdperken behandeld.

De tekst van Hanna Lindenberg en Enikő Charlotte Zöller ten slotte werpt een blik op het begrip interferentie aan de hand van de verspreiding en culturele export van twee karakteristieke Parijse stadsmeubelen. Dit stuk vestigt de aandacht op de migratie van objecten, stijlen en typologieën als dragers van de identiteiten, relaties en betekenissen die ermee verbonden zijn.

De caleidoscopische aard van de onderwerpen van de artikelen in deze sectie wijst op de concrete mechanismen van de uitwisseling tussen architectonische culturen, en hoe die nauw verbonden is met de politieke en culturele realiteit van Europa.

Bij de voorbereiding van deze *OASE* zochten in samenwerking met gastredacteur Bernard Colenbrander, naar beschouwende bijdragen die illustreren wat het effect is van interferenties tussen verschillende architectuurculturen en opleidingsachtergronden. Hoe worden theoretische posities of ontwerppraktijken die op de ene plaats ontstaan, in een ander deel van Europa geïntroduceerd en aangepast? Hoe worden ze beïnvloed door het reizen van ideeën en mensen? Hoe hebben Europese instituties en systemen deze interferenties tussen architecten gevormd en gecultiveerd? Het eerste voorstel voor dit nummer ontstond in het voorjaar van 2020, onder de werktitel 'Europa'. Ongeveer 1,5 jaar later werd de *call for abstracts* gelanceerd. In dit lange ontwikkelingsproces draaiden de moeilijkste en meest zinvolle discussies om de vraag wat het begrip Europa voor de architectuurdiscipline zou kunnen betekenen, als het al iets zou betekenen. Wat zou de focus van een dergelijk nummer van *OASE* moeten zijn, om het thema te kunnen bespreken binnen het kader van een architectonisch discours? Hoe worden architectonische praktijken, opleidingen en carrières beïnvloed en gevormd door historische en hedendaagse, gevraagde en ongevraagde interferenties?

Om inzicht te krijgen in de hedendaagse werking van dergelijke interferenties hebben we architecten en onderzoekers uitgenodigd om na te denken over concrete voorbeelden met betrekking tot een architectenpraktijk of een specifiek project. We deden een beroep op mensen uit de praktijk om na te denken over de effecten, mechanismen en krachtenvelden van dergelijke interferenties. Op die manier konden we in december 2022 de lijst van hier gepresenteerde artikelen afronden. Het is ongebruikelijk om hier in een redactioneel stuk bij stil te staan, maar in dit geval is het tekenend voor de context en het raamwerk van dit nummer. Enerzijds zou het bepaalde hiaten kunnen verklaren, bijvoorbeeld de stemmen en getuigenissen van architecten uit mediterrane landen die zich in Nederland en Noordwest-Europa hebben gevestigd, waar zij sterk aanwezig zijn in de studentenpopulaties van architectuurscholen in dit gebied.

In the preparation of this *OASE* we were searching in collaboration with guest-editor Bernard Colenbrander, for reflective contributions, illustrating the effect of interferences between different architecture cultures and educational backgrounds. How are theoretical positions or design practices that emerge in one place introduced and adjusted in another part of Europe? How are they affected by the journeys of ideas and people? How have European institutional spaces and systems shaped and cultivated these interferences between architects? The first proposal for this issue came about in the Spring of 2020, under the working title of 'Europe'. About a year and a half later the call for abstracts was launched. In this long gestation process, the most difficult and worthwhile discussions circled around the question as to what the notion of Europe might mean to the discipline of architecture, if anything at all. What should be the focus of such an issue of *OASE*, in order to discuss the topic within the framework of an architecture discourse? How are architectural practices, education and careers informed, formed and resulting from historical and contemporary, solicited and unsolicited interferences?

In order to grasp the contemporary workings of such interferences, we invited practitioners and researchers to reflect on tangible and concrete examples that focused either on an architect's practice or a specific project. We reached out to practitioners to reflect on first-hand experience in the effects, mechanisms and forcefields of such interferences. In this way, in December 2022, were we able to finalise the list of articles presented here. It's unusual to dwell on this in an editorial piece, but in this case it speaks of the context and foundation on which this issue was built. On the one hand it might account for certain gaps that might become evident to the reader, such as voices and testimonies by architects from Mediterranean states who have established themselves in the Netherlands and North-Western Europe in general as they are strongly present in student populations in schools of architecture in this area. (Post)-colonial discourse might be another gap that could be identified, since besides the contested 'eastern border' of Europe, the effect of the western and southern borders of the continent have effect beyond its geographical boundaries. On the other hand, it might also indicate that interferences and exchange are insufficiently researched and reflected on in the field of architecture.

Indeed, what this issue aims to do is to offer an impulse to explore the agency of architecture and the experience of architects in order to promote exchange within the discipline. An invitation not only to better understand the cultural component of the discipline, but also to actively reflect on it. Étienne Balibar has noted that the future development of Europe in a wider, including geopolitical, context implies an overturning of notions of 'territory and borders'.¹¹ This applies not only to the continent itself, but also to the rest of the world. Maintaining the image of interferences rather than differences can be productive, even essential, for the development of cultural propositions that are nourished by an understanding of history while still being interested in possible futures. Within Europe and beyond.

11 Balibar, *Europa: Krise und Ende?* op. cit. (note 4), 15.

Een andere lacune zou het (post)–koloniale discours kunnen zijn, aangezien naast de betwiste ‘oostgrens’ van Europa, het effect van de westelijke en zuidelijke grenzen van het continent verder reikt dan de geografische uiteinden van het continent. Aan de andere kant zou het er ook op kunnen wijzen dat interferenties en uitwisseling op het gebied van architectuur onvoldoende worden onderzocht en besproken.

Dit nummer wil een aanzet geven voor het onderzoek naar het instrumentarium van architectuur en de ervaring van architecten om uitwisseling binnen de discipline te bevorderen. Een uitnodiging om de culturele component van de discipline niet alleen beter te begrijpen, maar ook als een manier om er actief op te reflecteren. Étienne Balibar heeft opgemerkt dat de toekomstige ontwikkeling van Europa binnen een bredere, ook geopolitieke context vraagt om een kanteling van de begrippen ‘grondgebied en grens’.¹¹ Dit geldt niet alleen voor het continent zelf, maar ook voor andere delen van de wereld. Het beeld van interferenties kan productief en zelfs essentieel zijn voor de ontwikkeling van een cultureel concept dat voortkomt uit een begrip van de geschiedenis en tegelijkertijd geïnteresseerd is in mogelijke toekomst. Zowel binnen als buiten Europa.

11 Balibar, *Europa: Krise und Ende?* op. cit. (noot 4), 15.

